

KÜRESELLEŞEN DÜNYADA DEĞERLER VE EĞİTİM ARASINDAKİ BAĞ: DEĞERLER EĞİTİMİNİN HETEROJENLEŞEN TOPLUMDA BİRLİKTE YAŞAMAYA ETKİSİ

Mizrap POLAT*

ÖZET

Değerler tutum ve davranışların oluşmasında ve belirlenmesinde, hallerin niteliğinin tarifinde etkin olan düşünceler olarak insanın sosyalleşmesinde de etkindirler. Eğitimin amacı değerlerle tarif edilip açıklanan iyi, doğru ve gerçek olanı anlama ve yapabilme kabiliyetini de içine alır. Bu yönüyle değerler bir yandan eğitimin amacını tespit ve tarifinde rol oynarken, diğer taraftan da eğitimin bir nesnesi (objesi) olma konumdadırlar. Değerlere insanın varlık yapısından kaynaklanan (ontolojik) ve insanın davranışlarında kendini gösteren (beheyvörük) değer olarak iki açıdan bakabiliriz. Değerlerin algılanması ve kabullenilmesi din, kültür, gelenek, günlük hayat ve şahsın ruhi ve zihni gerçekliklerinin tümünden etkilendiğinden, değerler eğitimi de çok yönlülük ve çok çeşitlilik arz etmek zorundadır. Adalet, barış, özgürlük gibi evrensel değerlerin belli ideolojilerin tanımlama tekeline sokulmadan eğitimin bir üst amacı olarak her dersin konusu olma gerekliliği ve kabiliyeti vardır. Değerler eğitiminin gündelik, yani realist ve pragmatik bir yanının ötesinde, zaman üstü ve idealist bir yanı da mevcuttur. Global dünyanın pratikte en çok önem atfedilen değeri gözlemleyebildiğimiz kadarıyla "başarı"dır. Ama bu başarı her zaman ahlaki olmayabilmekte; bu da bu değerlerin sıkça erozyona uğrama durumunu ortaya çıkarmaktadır.

Değerler tartışmasında diğer önemli bir konu ise çoğulculuk konusudur. Değerler bağlamında çoğulculuk çok görüşlülük anlamında anlaşılıp, birçok fikir ve değer algılamasının toplumda ifadesine fırsat verilirse değerler kargaşasına değil de, değerler icmasına (konsensüsüne) ulaştırabilir. Bu konsensüsün oluşmasında en önemli husus ise, farklı grupların birbirinin varlığını kabul ve görüşlerine saygı gibi herkesçe kabul edilebilir ortak davranış değerlerine uygun hareket etmesidir. Neticede her toplumda her türlü çeşitliliğe rağmen ortak aklın ve ortak duygunun üzerinde uzlaşılabilen asgari değerler ve bu değerlerden beklenebilecek asgari menfaatler mutlaka vardır.

Anahtar Kelimeler: Değerler Eğitimi, Küreselleşme, Çokkültürlülük ve Değerler, Medya ve Değerler Eğitimi.

A CONNECTION BETWEEN VALUES AND EDUCATION IN A GLOBALIZING WORLD: THE EFFECTS OF VALUE EDUCATION ON LIVING TOGETHER IN A HETEROGEN SOCIETY

* Dr., Yazar Almanya Osnabrück Üniversitesi Eğitim ve Kültür Bilimleri Fakültesinde doktora sonrası bir ilmi araştırma projesi üzerinde çalışmaktadır. e-mail: mizrapolat@t-online.de

The basic aim of education is about developing the ability to understand and practice what is good, right and real. Therefore, values guide the educational aim and also, are the objects of educational enterprise. Value education involves not only a daily, in other words realist and pragmatic dimension but also an idealist aspect. It is thought that the most significant value in a globalized world is that of "success". However, success may not be always moral. This fact can be regarded as a significant erosion of values. If plurality is understood as having multiple views and if it contributes to the idea and value perception in society, not value confusion but idea consensus can be secured. The most significant factor in achieving this consensus is the fact that different groups accept one another's existence and pay respect one another's views as well as they share common, mutually acceptable ways of living. It is clear that although each society includes a variety of different modes of living, there are common values and common interests resulting from these values based on common reasoning and feelings.

Key words: Value Education, Globalization, Multiculturalism and Values, Media and Value Education.

1. Giriş

Değer, sözlük anlamından da anlaşıldığı gibi bir davranışın ve tutumun iyi, kötü, yapılmalı veya yapılmamalı diye nitelendirilmesine (değerlendirilmesine) ölçü olan düşüncedir. Değer, tutum ve davranışlara yön veren bir düşünce, yani ilke olması hasebiyle insanın sosyalleşmesinde, yani toplum içinde kendisinden bekleneni, kendisinin yapabildiğini ve yapmak istediğini bir davranış veya görev olarak algılayıp gerçekleştirmesinde de büyük önemi haizdir. Ferdin toplum içinde kendinden bekleneni yapma, kendi isteği olma ve öz iradesini gerçekleştirme kabiliyetini kazanması bir eğitim olayı olarak algılandığında, sosyalleşme süreci bir eğitim süreci olarak ortaya çıkar veya Stöbener ve Nutzingerin dediği gibi, eğitim bir amaca yönelik bir eylem olarak sosyalleşmenin bir parçası olarak kendini gösterir (Stöbener / Nutzinger, 2007: 26). Tüm bunlar, değerler, sosyalleşme ve eğitim arasında karşılıklı bir ilişkinin ve etkileşimin olduğu anlamına gelmektedir.

Ahlak aynı zamanda bir değerler manzumesi olup, bu değerlere uygun olması beklenen davranış biçimlerini anlatan bir öğretilerdir. Ahlaklı olmak ise, kendine ve başkasına zararlı ve kötü olandan kaçınmak ve kendinin ve diğerinin faydalı ve iyi bulduğu davranışları sergilemek ve güzel ve doğru olanı ortaya koyma kabiliyetidir. Her kabiliyeti edinme süreci aynı zamanda bir eğitim sürecidir. Kişinin içinde yaşadığı toplum içerisinde kendini ve toplumu yücelten ve geliştiren davranış değişikliklerine açık olmaya ve toplumdaki sorunlara duyarlı hale gelmeye teşviki eğitimin amaçlarındandır. Bu manada değerler, bir yandan eğitimin amacının tespit ve tarifinde rol oynarken diğer yandan eğitimin bir nesnesi (objesi) olma durumundadırlar, yani onlar hem eğitimi belirleyen hem de eğitim tarafından belirlenendirler.

Değer, bir düşünceye, tutum ve davranışa bir anlam ve böylelikle de bir değer atfetmedir, bu nedenle nötr değildir. Bu gerçeklik bizi neticede değeri tarif ederken aynı zamanda onu bir kaynağa atfetme ve bu kaynağı diğer kaynaklara tercih etme durumuna götürülebilir. Bu kaynak, din veya seküler bir kültür ve ideoloji olabilir. Bundan hareketle diyebiliriz ki, bir ahlak eğitimi olarak değerler eğitiminde aktörler tarafsız değillerdir.

Değerler hususunda tarafsız olunamama durumu bilhassa okullardaki değerler eğitim ve öğretiminde farklı yaklaşımların oluşmasına ve bu eğitim ve öğretimden de beklenin de farklı olmasına sebebiyet vermektedir. Şöyle ki:

Felsefi yönden değerler eğitiminin amaçları ele aldığı anda, onları eleştirel olarak tartışmak ve onların normatif kabiliyetlerinin anlam ve sebeplerini analiz etmek gerekir. Burada eleştirel akıl ve tecrübe ile değerlere seküler bir yaklaşım söz konusudur.

Eğer bir dinin inanç ve ahlak esasları üzerinden hareketle değerler eğitimi tasarlayacak olursak, bu durumda dinin bakış açısından değerleri anlamayı, bunları gerektiğinde davranışlara dönüştürmeyi, ortaya çıkan yeni durumlara yönelik dini normları da göz önüne alarak görüş oluşturmayı, geleneksel ve yeni değerleri din ve akıl gerçeği üzerinden birlikte tartışma kabiliyeti kazanmayı değerler eğitiminin amaçları olarak sıralayabiliriz. Buradan yola çıkarak değerleri de içine alan ahlak öğretim ve eğitimi din eğitimi ve öğretimi içinde görmemiz ve vermemiz gerekir.

Diğer bir diğer bir yaklaşım ise, değerler eğitim ve öğretimi dinsel inanç ve yaşama dinler tarihi, kültür bilimleri ve sosyal bilimler açısından yaklaşan, dinden değil de, din hakkında öğretimi öne çıkaran “Din Dersleri” içerisinde verme yaklaşımıdır. Bu yaklaşım dine olduğu gibi, değerlere ve değerlerin kaynağına da tarafsız yaklaşma amacını dillendirir. Buna Alman Eğitimci Biesinger zımnen itiraz eder. Biesinger, değerler çerçevesinde ele alınabilecek yaşama dair olay ve durumların analiz ve tefsir edilmesinin duygulardan ve öncül anlayışlardan (bir anlamda belli değer yargılarından) bağımsız olamayacağı belirtip, dolaylı da olsa değerler eğitiminin belli bir inanca, duyguya ve ahlak anlayışına taraf olmadan olamayacağını ifade eder (Biesinger, 1979: 180).

Yukarıda anıldığı gibi, bir dinin inanç esaslarına taraf olarak veya dine taraf olmadan verilen iki tip din dersi içindeki değerler eğitim ve öğretiminin dışında, bir de din eğitim ve öğretiminden tamamen bağımsız değerler eğitim ve öğretimi mevcuttur. Örneğin Almanya’da dine karşı mesafeli duran kesimin beklentisine cevap olsun diye “Din Dersinin” yanı sıra “Değerler ve Normlar” (Werte und Normen) adı altında bağımsız bir ders okul müfredatına konulmuştur.

Sonuçta diyebiliriz ki, değerlerin algılanması ve kabullenilmesi din, kültür, gelenek, günlük hayat ve şahsın ruhi ve zihni gerçekliklerinin tümünden etkilendiğinden, değerler eğitimi de çok yönlülük ve çok çeşitlilik arz etmek zorundadır. Örneğin en önemli ana değerlerden biri olan “adalet” sadece bir dini vecibe ve ahlaki sorumluluk değildir. Adil olmama problemi, aynı zamanda bir hukuki, sosyal, siyasi ve iktisadi problemdir. Böyle bir problemin Sosyal, Hukuk, İktisat ve Kültür Bilimlerinin de yardımıyla nedenleri, sonuçları ve çözüm yollarıyla birlikte açıklanması daha da anlaşılır olacaktır. Yani adalet değeri ve onun gözetilmediği durum disiplinler arası bir yaklaşımla anlatıldıktan sonra, diğer bir deyimle adalet değeri öğretildikten sonra, adalet bilinci yerleştirilmeye ve bu suretle değer eğitimi gerçekleştirilmeye çalışılabilir. Öncelikle ahlak, din ve felsefe derslerinin içeriğini teşkil eden değerler, bu derslerde disiplinler arası bir bakış açısıyla tartışılmalı ve ayrıca da sosyal bilgiler, ekonomi ve kültür bilimleri alanındaki derslerde de konu edinilmelidirler.

Yukarıda anılan değerler eğitim ve öğretimindeki çok disiplinlilik ve disiplinler üstünlük derslerde uygulanan didaktik yönündeki çeşitlilikle de desteklenmelidir. Didaktikteki bu çeşitliliğe örnek olarak Rainer Winkel’in önerdiği şu metodu gösterebiliriz: Bay Winkel değerleri nitelik yönünden sınıflandırıp, seviyelere ayırarak,

yani yatay ve dikey olarak kategorize ederek ve buna ek olarak da onların zıtlarını, daha doğrusu ne olmadıklarını (antiyomlarını) belirterek anlatabileceğimizi önermemektedir (Winkel, 1986). Değerler eğitim ve öğretiminde diğer önemli bir husus ise, ilgili derslerde adalet, barış, özgürlük ve benzeri değerlerin belli ideolojilerin düşünce tekeline sokulmadan işlenilmesinin gerekliliği hususudur.

2. Globalleşen Dünya ve Heterojenleşen Toplumda Değer Algısı ve Yönelimi

İnsanı eğitmek ontolojik yönden zaten değerli olan bir varlığı aynı zamanda entelektüel olarak değerli ve yetkin kılmaktır. Ahlaki eğitim ise insanın davranışlarını belli kıstaslara göre yönlendirme çabasıdır. Alman din eğitimcisi Reinhold Moksrosch vicdan gelişimini psikolojik, sosyal, ahlaki gerilimleri anlama, onların üstesinden gelme kabiliyetini geliştirmek olarak tarif eder ve bu gelişiminin de ahlak öğretiminde önemli tesirleri olduğunu belirtir (Moksrosch, 1989: 279-280). Fakat burada şu soru akla gelmektedir. Şöyle ki: Acaba ahlak eğitim ve öğretiminde sadece sorun çözme ve gerilimleri aşma kabiliyetini öne çıkaran vicdan anlayışı merkeze alınabilir mi? Ahlaklanma süreci kendini ilgilendiren bir sorunu ve gerilimi atlatmaktan da öte, daha güzele, daha iyiye ve daha doğruya yönelten bir bilinç ve sorumluk kazanma sürecidir. Değerler eğitiminin gündelik, realist, pragmatik ve şahsi oluşunun yanında, zaman üstü, idealist ve evrensel bir yanı da vardır.

Değerlere insanın varlık yapısından kaynaklanan (ontolojik) ve insanın davranışlarında kendini gösteren (behevyorik) değer olarak iki açıdan bakabiliriz. İnsanın insan olarak varoluşundan kaynaklanan en önemli değer “insanlık” değeridir. Yani sadece insan olmak bir değerdir, bu, diğer varlıkların varlığı değersizdir anlamına gelmez ve getirilmemelidir. İnsan olarak var olmak belli sorumlulukların yanında belli hakları da beraberinde getirmektedir. Bu haklarda yine özgürlük, güven ve refah gibi uygulanabilir değerle hayatta ifadesini ve anlamını bulurlar. Böylece diyebiliriz ki, insan onuruna uygun bir yaşam sorumlu özgürlük, güven ve refahın tesisine mümkündür. Postmodern dünya yaşamının en önemli alanları olan siyaset, ekonomi ve sosyal hayattaki ilişkilerin kabul edilebilir ve düzenli oluşup gelişebilmesinin ahlaki altyapısının oluşması için değerler eğitimi ve öğretimi önemli bir gereksinim olarak kendini hissettirmektedir.

Her insan ve hatta tüm varlıklar için doğru, iyi, güzel, faydalı ve kabullenebilir olan değerler tartışmaya açılmaz ve daha doğrusu dokunulamaz değerlerdir. Bu bağlamda Immanuel Kant, kendisi bizzat amaç alan ve diğer bir amaca araç kılınamayan değeri, değişmez mutlak değer olarak tarif eder. Bu değeri de, sadece akıllı varlığa, yani insana has olarak gördüğü “onurla” (Würde) özdeşleştirir (Kant, 1786: 64 – 80). Bugünkü küreselleşen iklim ve çevre sorunlarını da göz önüne alarak dokunulmaz olan onuru tüm varlıkların onurunu kapsayacak en geniş şekliyle anlamamız elzemdir. Tabiattaki tüm varlıkların varlığını devam ettirme, kendi olma, özgünlüğünü ve tabiiğini koruma hakkı onların onurunun temelini teşkil eder. Zaten insanın onurlu yaşaması içinde yaşadığı dünyanın yaşanabilir halde kalmasıyla derinden ilişkilidir. Sonuç olarak diyebiliriz ki, insan merkezli değer düşüncesinden varlık merkezli değer düşüncesine doğru bir açılım olabilir ve olma-

lıdır. Tabii ki bu varlık aleminde kabiliyetlerinden dolayı sorumluluğu da yüksek olan insan çok önemli bir konumdadır, zaten insan olmak başlı başına bir değerdir.

İnsanın insan olmasından kaynaklanan değerlerin yanında, onun günümüz şartlarında hayatını başarılı bir şekilde idame ettirmesinde ve diğer insanlarla sağlıklı bir şekilde ilişki kurmasında etkili olabilecek değerler de vardır. Küresel dünya şartlarında üretkenlik, gelişimcilik, girişimcilik, değişkenlik, kendini bir diğerinin yerine koyabilme, hem ferdi hem de ortak sorumluluk alabilme, bir diğeriyle iyi iletişim ve işbirliği kurabilme, adapte olabilme gibi kabiliyetler birer değer olarak özellikle öne çıkmaktadırlar. Bu değerler sadece ticaret ve siyasette değil, özel hayatı ilgilendiren alanlarda da etkilidirler. Postmodern değer olarak anlaşılabilir bütünü bu kabiliyetler bir amaca yönelmektedir: “Başarılı olabilmek”. Global dünyanın bugün en önemsenen değeri kanımca “başarı” değeridir. Bu başarı her zaman ahlaki olmayabilmekte ve dahası bu durum pekte yadırganır gibi gözükmemektedir. Bu vakıa en azından günümüz global aktörlerince değer kaynağının pratikte ille de ahlak olarak algılanmadığını ortaya koymaktadır. Değerin ahlaki olmama durumu ise değer erozyonunun en önemli sebebidir denilebilir. Jürgen Habermas modern ahlak ile modern hukukun birbirini tamamlayan öğeler olduğunu belirtir. O, hukukun ahlaklı olmak zorunda olduğunu fakat hiyerarşik olarak ahlakın altında olmaması gerektiğini söyler (Habermas, 1998: 137-138). Habermas’ın burada açmazı gibi görünen şey ise, onun, ahlakın hukukun içine sindiğini ve hukukun genel prensiplerini güçlü bir şekilde belirlediğini söylemesine rağmen, ahlakın hukukun önüne geçmemesi gerektiğini söylemesidir. Bu durumda akla gelen şey, hukukun gerektiğinde ahlakın tasvip etmediği şeyi hâkim kesimlerin tarif ve tayin ettiği menfaatleri gözetmek amacıyla kanunlaştırabileceği hususudur. Örneğin 2009 yılında İsviçre’de yapılan halk oylaması sonucu minarelerin yapımı yasaklanmış, bununla birlikte aynı anda halkoyuna sunulan savaş silahlarının satışı ise kabul görmüştür. Bu halkoyu din özgürlüğü gibi bir hakkın kısıtlanması ve buna karşın pek de ahlaki olmayan savaş bölgelerinde kullanılacak silahların satışının ise kabul edilmesi gibi hukuki bir sonucu doğurmuştur. Burada gözlenen hukukun değerlerle, diğer bir deyimle hukukiliğin (legalitenin) ahlakilikle (moraliteyle) çatışması durumudur. Bu bağlamda en can alıcı soru şudur: İnsan onuruna ve ahlaki değerlere uygun olmayan hukuk vazetmek meşru mudur?

Günümüz dünyasında fiiliyatta en çok önem atfedilen değer olarak öne çıkan “başarı”, “her şeye rağmen ve sadece menfaatin temini ve korunması için başarı” mantalitesine dönüştüğünde bireysel ilişkilerde çatışmalara, uluslararası düzlemde de savaşlara götürebilmektedir. Bu durum ise, en önemli iki değer olan adalet ve barış değerlerinin hiçe sayılması veya da manipüle edilmesi anlamına gelmektedir. Neticede bir değer zaafa uğratıldığında kendini değersiz kılmakta ve diğer değerlerle zorunlu olarak çatışmaktadır. Diğer bir husus ise, değerlerin aşındırılması hususudur. Örneğin sürekli çıkarılan genel affın adaletin tahakkukunu zedeleyerek toplumda “adalet” ve “affetmek” gibi değer ve erdemleri aşındırabileceğini söyleyebiliriz.

Globalleşen dünyada hem sorunlar hem de çözümler globalleşmektedir (Çapcıoğlu 2008: 155-156), bu da ahlaki sorumluluğun coğrafi sınırını genişletmektedir. Değerleri tarif edip içini doldururken tüm insanların ortak aklını, ortak duy-

gusunu ve ortak beklentilerini mutlaka işe katmak gerekliliği bu sorumluluğun icabıdır. Eğitim ve öğretim, değişen dünyada insanı yaşama hazırlayan çabalar bütünü olarak toplumda dinamik değerlerin anlaşılmasına, yeniden yorumlanmasına ve yeni değerlerin oluşmasına bigâne kalamaz.

Değerler zaman içerisinde kişilerin sosyal, ekonomik, kültürel, biyolojik, fiziki şartlarına ve ihtiyaçlarına göre içeriğini ve önem sırasını değiştirebilirler. 2006 yılı Shell-Gençlik-Araştırması 12-25 yaşları Alman gençlerin arkadaşlığa (%97) aileden (%89) fazla değer atfettiklerini gösteriyor. Arkadaşlık değeri, bu gençlerin değer sıralamasının en üst sırasında yer almaktadır (15. Shell Jugendstudie, 2006). Bir değer olarak arkadaşlık, orta yaşlardan sonra değerler hiyerarşisindeki yerini aileye veya modern bir değer olan sosyal güvenceye bırakabilir. Savaş zamanında bu gençler için barış değeri, belli bir süre için de olsa arkadaşlıktan daha da önemli bir değer olarak algılanabilir. Değerler hiyerarşisindeki yaşam koşullarına bağlı muhtemel kaymaların dışında aynı değere farklı kültürlerde ve guruplarda farklı anlamlar da yüklenebilir. Bu bağlamda aynı değer üzerinden bir anlam ve tefsir çoğulculuğundan bahsedebiliriz. Örneğin, bir değer olarak arkadaşlığa bir kültürde özel ve ekonomik partnerlik anlamı ağırlıklı olarak yüklenirken, diğer bir kültürde daha çok fedakârlık, manevi ve sosyal yardımlaşma, karşılıklı bağlılık ve sorumluluk anlamları yüklenebilir. Yukarıda anılan değerlerdeki bu dinamiklik eğitimin hedeflerini belirlerken dinamik olmasını zorunlu kılar. Eğitimin sorumluluğu bireye içinde yaşadığı toplumun mevcut değerlerini anlamada ve kendine özgür ve bilinçli biçimde yöneleceği değer edinme kabiliyetini kazanmada yardım sunmaktır. Kendi yönelim değerini bilinçli seçen fert, bu değeri de gerektiğinde eleştirebilmeli ve sorgulayabilmelidir.

Globalleşmenin getirdiği diğer bir husus ise hızlı değişimin geçmiş ile gelecek arasındaki düz seyir çizgisini kırmasıdır. Önceden hesaplanamayan ve çok uç görünen değişimler bile beklenmeyen etkide sonuçlar doğurabilmekte, tarihin seyrini tersine çevirebilmektedirler (Steger [ed.],1998: 32-33). Bu kırılma değerler bağlamında da olabilmekte, yükselen yeni bir değer sayesinde mevcut statüko değişebilmektedir.

Birçok değer, sekülerleşme ve rasyonelleşme sürecinde değişime uğramış ve önceliklerini yitirmiştir (Hillmann, 2009: 163). Toplumun sosyal şartlarına göre farklı yorumlansa bile, özü değişmeyen ana değerler de mevcuttur. Bunlar diğer değerlerin anlam kazanmasında ölçü olma mesabesini korurlar, başka bir deyimle onlar, sadece bir değer değil aynı zamanda bir değer kılıcıdır, yani bir düşüncenin davranış biçimi olarak belirlenmesinde ve neticede değer olmasında bir mihenk taşı ve hüküm kaynağı konumundadırlar. Bu tür değerlere örnek olarak adalet değerini ele alalım. Adalet olmadan eşitlik, hürriyet barış gibi değerlerin anlaşılması ve gerçekleştirilmesi zor ve hatta imkânsızdır. Bu kadar güçlü bir değer olmasına rağmen adalet değerinin kedisıyla tanımlanan değerlerden bağımsız olarak yaşanan mekâna ve zamana uygun yorumlanması zordur. Çünkü bu değer kendisiyle tanımlananla anlaşılabilen bir değerdir. Örneğin, kişinin kendisinin kazandığından muhtaç olan komşusunu faydalandırmaması hukuki olarak bir haksızlık olarak nitelendirilirse bile, o muhtaç kişinin o halde bırakılması adil değildir. Çünkü hem fırsat eşitsizliğinin getirdiği sosyal gelişme ve eğitim desteğinden yoksun bırakılma ve hem de

toplumsal sorumluluktan doğan dayanışma ve yardımlaşmanın eksik olması adaletsizliğe sebep olabilmektedir. Yani sorumluluk bilinci, sorunlu durumların azalmasında, sosyal ve hukuki adaletin sağlanmasında önemli rol oynar. Görüldüğü gibi adaleti anlamaya çalışırken fırsat eşitliği, sorumluluk ve benzeri değerleri de adalet bağlamında yorumlamamız gerekebilmektedir. Bu anlamda değerler arasında karşılıklı tamamlayıcı bir ilişki gözlemlenmekte, birbirine yakın ve hatta birbirine zıt değerler arasında bile hermenötik bir bağ bulunmaktadır.

Günümüzde değerler eğitimiyle ilgili en önemli hususlardan birisi de, yeni değerlerin oluşmasının yanında var olan değerlerin günlük hayattaki açılımlarının, yani fiili yorumların ne olduğudur. Diğer bir husus ise, farklı değerlerin birbiriyle nasıl zıt bir ilişkiye girdiği hususudur. Örneğin haklı kazanç denilince bugün ne anlaşılacaktır? Haklı kazanç denilince alın teri, dürüstlük, emeğe saygı anlaşılmakta mıdır? Pazarda kar marjını artırmak için üretim maliyetini olabildiğince düşürmek, bu anlamda rasyonelleşmek için gerekirse makine iş gücünü insan iş gücüne tercih etmek, masraf açmamak adına ekolojik olmayan yöntemlerden vazgeçmemek ve küresel büyük işletmelerin küçüklerin pazarlarını ele geçirmesi ekonomik olarak (menfaat açısından) kabul görüp uygulanan yöntemler olsa bile, işçi hakları, ekolojik dengenin korunması, sosyal adaletin muhafazası yönünden iyi midir? Global ekonomi yukarıda anılan yöntemleri en azından pratikte meşru sayabilirken çevre örgütleri ve sendikalar bunları ahlaki saymamaktadırlar.

Değerler insanların hareketlerine anlam yükledikleri için bu hareketleri anlaşılır kılmaya da yararlar. Bu nedenle değerlerin epistemolojik ve kültürel bir önemi de vardır. Bu anlam yüklemeleri, zaman içerisinde değişime uğrayabilirler. Örneğin bir yörede ve toplumda “namus” kavramından öncelikle evlilik dışı cinsel temayüllerin ve ilişkilerin olmaması anlaşılırken, başka yöre ve toplumda bu kavramın tarifinde kendine ve karşısındakine karşı dürüst olma anlamı öne çıkabilmektedir. Bu iki anlam vurgusu, birbirini nakzetmez, ama burada ilginç olan hangi vurgunun nerede, ne zaman, neden ve kimler tarafından yapıldığıdır.

Değerlerin her alandaki davranışlar üzerinde motive edici gücü onların sadece din eğitiminin değil, siyaset, kültür ve hatta ekonomi eğitiminin de konusu olmalarını gerektirir. Değerler sadece ütopyik önermeler değil, aynı zamanda günlük hayatta maddi sonuçları olan pratik gerekliliklerdir. Örneğin, ödeme ahlakındaki zaafiyet, Türkiye’de kredi kartı borçlarından doğan ekonomik bir sıkıntıya neden olabilir, 2009 yılındaki küresel krizde de bankacılık sektörünün vahşi para kazanma hırsından doğan denetimsiz krediler önemli rol oynamıştı.

3. Çokkültürlü Toplumlarda Değerler Eğitimi ve Birlikte Yaşam

3.1. İnsan Hakları Eğitimi Bağlamında Adalet ve Sorumluluk

Değerler sadece teorik bir düşünce ve pasif bir duygu olarak kalmayıp, ahlakın, geleneğin ve hukukun oluşmasında etkin kültürel elementler olarak da kendilerini gösterirler. Hem ahlak, hem gelenek ve hem de hukuk, olması gerekeni (normatifi) öngören kurallar, beklentiler ve kanunlar manzumesi olduğuna göre “iyi bir insan” (ahlaken), “iyi bir cemiyet üyesi” (gelenek ve görenek açısından) ve “iyi bir vatandaş” (hukuken) yetiştirme iddiasını da güderler. Bu iddia, insanlar arası ilişkiler düzleminde bir anlam ve insan hakları bağlamında evrensel bir nitelik ka-

zanabilir. Bu iddianın bir iddiadan öte evrensel olarak kabul gören bir olgu ve faaliyet olarak değerlendirilmesi ise, onun getirmeyi vaat ettiği faydanın yanında, fiiliyatında adil ve tüm insanlığa karşı duyulan yüksek sorumluluk bilincinin de mevcudiyetine bağlıdır. İnsanlığın ortak aklının evrensel değerlere ve evrensel değerlerin de evrensel ve bağlayıcılığı ve müeyyideleri olan evrensel hukuka dönüşmesinin en çarpıcı örneği, "Birleşmiş Milletler Evrensel Hakları Beyannamesidir". Bu beyannameye, kültürel ve ideolojik olarak batı merkezli olduğu yönünde itirazlar olmuş ve diğer kültür ve medeniyetler bu beyannameyi tamamlayıcı ve eksikliklerini giderici olarak vasıflandırdıkları beyannameler yayınlanmıştır. Buna örnek olarak Müslüman entelektüellerin Kahire'de yayınladıkları "İslam İnsan Hakları Beyannamesi" verilebilir. Ama temel ekseninde tüm bu beyannamelerin ortak kabul ettiği bir değer, emekte, paylaşımda, fırsatta ve hukukta adalettir. İnsan haklarına saygı ve ekolojik dengenin korunması bugünkü dünyada fakirlikle mücadelenin yanında en önemli sorundur. Sorunlar hakkında bilgilendirme, bilinçlenme ve çözüm yolları üzerinde sağlıklı düşünme ve tartışma kültürünün öğretilmesi, değerlerin sorunların sebep ve sonuç ve çözüm yolları üzerindeki etkisinin anlaşılmasına da katkıda bulunacaktır. Sonuç olarak diyebiliriz ki, değerler eğitim ve öğretiminde sorun ve çözüm yönelimli bir didaktik uygulaması faydalı olacaktır.

3.2. Global Medya ve İletişimin Değerlere ve Değerler Eğitimine Etkisi

Özümseven değerler, kişilerin kendi duygularını nitelemesi, kontrol altına alması ve bunun sonucunda da davranışlarını düzenlemesi üzerinde etkiye sahiptir. Şahsın inanç, bilgi ve tecrübe gibi kaynaklardan edindiği değerlerin, onun iç dünyası ve yaşamıyla etkileşimi o şahsın kişiliğinin oluşmasında ve gelişmesinde büyük rol oynadığı malumdur.

Hayatın her safhasında etkin olan elektronik bilgi ve iletişim, değerlerin yaşanarak değil, görüntüsel ve tasarlanmış olarak aktarımının ön plana çıkmasını sağlamıştır. Artık örnek olarak algıladığımız şahıs, sadece duygusal olarak da bağ kurabileceğimiz, varlığını yakınıımızda hissedebileceğimiz, gerektiğinde dokunabileceğimiz ailemizden biri, yakınıımızdaki komşumuz ve okuldaki öğretmenimiz değil, televizyondaki yabancı bir sanatçı veya internette tanıştığımız bir kişi de olabilmektedir. Değerler eğitiminde etkin olan, öğrenenin bu değeri taşıyıp onunla aynı şartları paylaşan ve kendisiyle duygusal iletişim kurabileceği örnek kişileri görebilmesi ve hissedebilmesidir. Değerlerin üzerinde somut olarak görüldüğü örnek kişilerin ve önderlerin toplumda var olması, bu değerlerin yaşanabilir ve elle tutulabilir olduğunu göstermesi bakımından çocuklar ve gençler üzerinde oldukça etkilidir.

Tüketimi ölçü alan reklamlar, daha az sorumluluk ve daha fazla özgürlük sloganını öne çıkaran günümüz gençlik kültürü, filmlerin empoze ettiği kurgusal kişilikler, gerçek dünyayla ilişkileri azaltan ve insanlar arası iletişimi anonimleştirip onları kontrol edici olan değerlerden soyutlayan sanal ortamlar önemli ölçüde değer kaymalarına sebep olmaktadır.

Medyanın sunduğu ideal güzellik ölçüsünden etkilenerek daha ince ve zarif bir vücuda sahip olmayı güzellik değerinin bir tarifi olarak görüp neticede psikolojik ve biyolojik sorunlar yaşayanlarda da değer algılama bozukluğu yaşandığı söy-

lenebilir. Bu bozukluk devamlı savaş ve dövüş oyunları izleyip, güçlü ve saygın olma gibi bir değeri saldırgan olma anormalliğiyle ile özdeşleştiren kişilerde de gözlemlenmektedir. Medyanın, şiddetin normal bir şeymiş gibi algılanmasına sebebiyet verdiği bilimsel olarak ortaya konmuş bir gerçekliktir (Müller-Kohlenberg, 1999: 117-179).

Bilgisayar oyunları oynamanın ve televizyon seyretmenin bir tutku ve hatta bir bağımlılık olarak kendisini hissettirdikleri kişilere bir yandan yaşamın içinden aktiviteler sunarak, diğer yandan da onların yaşayan örnek kişiliklerle iletişimini sağlayarak yardım etmek mümkündür. Medyada genel anlamda yapıcı ve olumlu programların çoğalması ve değerlerin algılanması ve özümsemesine yönelik özel programların yapılması değerler eğitimine etkin katkı sağlayacaktır.

Diğer önemli bir husus ise, medyanın kültürel, etnik ve dini azınlıklara karşı takındığı sorun merkezli tutumdur. Örneğin, Avusturya'da yayınlanan sekiz büyük gazetenin yabancılar ve müslümanlar hakkındaki 1997 - 2005 yılları arasındaki yayınlarında özellikle Müslümanlar hakkında olumsuz haber ve yorumların yoğun bir şekilde mevcut olduğu tespit edilmiştir (Rohe 2006: 15 vd.). Medyanın bu tip yaklaşımı "öteki" veya "diğeri" diye tanımlananların çoğunluk toplumu tarafından olumsuz değerle özdeşleştirilmelerini teşvik etmektedir.

3.3. Farklı Olanların Birlikteliğinde Değerler Birliğinin Önemi

Ferdin kişiliğinin ve kimliğinin oluşmasında etkili olan değer algılamaları ve yargıları toplumsal ve siyasi birlikteliklerin ortak bilinç geliştirmelerinde, ortak amaç edinmelerinde ve ortak kimlik kazanmalarında da rol oynar. Bunun en önemli örnekleri ulusal anayasalar ve milletler üstü cemiyetlerin ortak bildirgeleridir. Örneğin, Avrupa Birliği ortak kimliğini geliştirmek ve tarif etmek için Avrupa Birliği Anayasası'nı oluşturma teşebbüsüne girişmiş bu teşebbüssün akamete uğramasından dolayı doğan boşluğu doldurmak için de "Avrupa İnsan Hakları Bildirgesini" yayınlamıştır. Bu bildirge, tarihte, ağır siyasi, askeri ve mezhepsel çatışmalara sahne olan Avrupa'nın askeri, kültürel, siyasi ve ekonomik anlamda barışını, birlikteliğini ve bütünlüğünü sadece ortak maddi menfaatler vasıtasıyla değil, aynı zamanda ortak değerler vasıtasıyla da pekiştirme isteğinin bir ürünüdür.

Avrupa kendi değerlerinin kaynağı olarak daha çok Eski Yunan Medeniyetini, Yahudi ve Hıristiyan Din ve Kültürlerini görür. Burada eksik olan şey, Batı Medeniyetine, İslam, Çin ve Hind Medeniyetlerinin doğrudan ve dolaylı katkısının genelde göz ardı edilmesidir. Bu göz ardı biz-merkeziyetçi egemen kültür anlayışını ve bu anlayıştan doğan "diğerininkinden daha üstün değerlere sahip olma" yaklaşımını ortaya çıkarmaktadır. Küreselleşen dünyada bundan kurtulmak için değerler eğitimini aynı zamanda kültürlerarası ve medeniyetler arası eğitim ve öğretim olarak anlamak ve bu eğitim çerçevesinde lokal ve evrensel olan değerlerin birbiriyle ilişkisini ve karşılıklı etkileşimini kavratmak faydalı olur kanısındayım. Bu çok yönlü, diğerini ve diğerininkini inkara ve tahkire yönelmeyen eğitim, global dünyada birlikte yaşamının tarihsel köklerini göstermesi açısından da önemlidir.

Adalet ve hak ve eşitlik gibi temel değerlerle, saygı ve hoşgörü gibi davranış değerleri insanlar arası ve hatta milletler arası ilişkilerde etkin olan karşılıklık ve karşılıklık ilkeleri üzerinde de belirleyicidirler. Karşılıklık ilkesi, kedisine karşı uygulananın aynısıyla karşılık vermenin adil olduğu düşüncesinden doğan ve böylelikle de

kendini adalet değeriyle meşrulaştıran bir tavidir. Karşıtlılıkta ise bir fert veya grup diğer bir kişiye, guruba, eyleme, tavra inanç ve düşünceye karşı olurken kendisine haksızlık yapıldığı, saygılı olunmadığını belirterek hak, adalet gibi değerlerle saygı gibi erdemlere atıfta bulunabilir. Kişinin ayrıca karşı olduğu şeyin yanlış, zararlı ve kötü olduğu iddiasında bulunarak bu karşıtlık tavrına doğru, faydalı ve iyi gibi bir temel değerleri mesnet edinmesi de mümkündür. Karşılıklılık ve karşıtlık durumlarında gösterdiğimiz tavır, eğer kendimizi karşıımızdaki olarak gördüğümüz kişi veya grubun yerine koyduğumuzda hala bize samimi, adil, haklı ve saygılı gözükabiliyorsa doğrudur diyebiliriz. Bu durumu kısaca değer yargısında empati kurma diye şekilde tarif edebiliriz.

İnsanlar arası ilişkilerde bir şahsın eyleminde veya tavrında etkin olan bir değer, eğer diğer şahsın karşı eyleminde etkili olan diğer bir değer veya alt değerle olumlu bir karşılık buluyorsa, pratikteki pozitif ve yapıcı misyonunu yerine getirmiştir denilebilir. Bunu, insani ilişkiler bağlamında “değerlerin karşılıklılık ilkesi” diye adlandırabiliriz. Örneğin affetme erdemi, eğer affedilen şahsın hatasını tekrarlamama veya düzeltme erdemli hareketiyle cevabını buluyorsa pratik anlamda değerini bulmuş demektir. Değerler eğitimi kişinin tutum ve davranışıyla müspet ve yapıcı cevap verme yeteneğini geliştirmesini de hedef edinmelidir. Olumlu cevap verme kabiliyeti birlikte yaşamın barışçıl yürümesi için çok önemlidir.

Eğer bir değer sürekli olumsuz reaksiyon alıyor veya aksi sonuç doğuruyorsa onun değer olma vasfını koruyup korumadığı sorgulanabilir. Hızla değişen dünyamızda değer anlayışlarımızı ve onunla ilgili pratik yorumumuzu sürekli sorgulamamız gerekmektedir.

Martin Buber, farklı insanlar ve kültürler arasındaki etkileşimi ve kendini bir diğerinin tuttuğu aynada seyretmeyi, gelişerek var olmanın ana eksenini olarak görür (Buber 1984). Karl Jaspers’e göre, “gerçeğin” kendini ön şartsız şahıslar arasındaki karşılıklı aktif iletişimin ellerine teslim etmesi gerekir. Jaspers’e göre “gerçek”, aslında önceden tarifi yapılamayan ve de hiç bir zaman en son halini alamayan (kematata ermeyen) bir olgu olarak interaktif iletişim sürecinin kendisidir (Jaspers, 1960: 92-93). Jaspers’in bu görüşlerini değerler konusuna irca edersek, onun Buber gibi aktif iletişim anlamında diyaloga büyük önem atfettiğini, ama Kant’ın aksine bağlayıcı mutlak değerleri kabul etmediğini görürüz. Jaspers her ne kadar “gerçek” interaktif iletişim sürecinin kendisi olup, bu iletişimin kesinleşmiş bir sonucu değildir dese de, her iletişimin mutlaka bir sonucu vardır, bu sonuç ille de ortak bir gerçeklik belirlemesi veya tarifi anlamına gelmeyebilir. Ayrıca kişiler arasındaki karşılıklı iletişim ve etkileşimin bir ön gerçeklik belirlemesi anlamına da gelebilecek değerlerden soyutlanması düşünülemez, çünkü bu iletişimde esas olan kişinin diğerine saygı duyması ve onu adil ve insafli bir gözle algılamasıdır. Adil ve insafli olmaksa bir bir değerın insan davranışına yansımaları olarak tarif edebileceğimiz bir erdemdir.

Farklı olanların birlikte yaşamalarında büyük önemi haiz olan karşılıklı saygı, bir diğerine gösterilen nezaketten ve formalite bir toleranstan da öte, diğerinin farklı olma ve bizimle aynı olmama hakkına duyulan saygıdır. Bu farklılığın ekonomik daralma ve kriz anlarında ortak kaynakların, hakların ve yetkilerin “diğeri” ve “öteki” olarak algılananla paylaşımı sırasında çıkabilecek bir çatışmanın önlen-

mesinde ve kontrol edilebilir hale getirilmesinde önemli olan adalet değerinin toplumsal bir bilinç haline dönüşmesinde büyük bir etkisi olabilir. Öğretimi bilgi ve beceri aktarımı olarak alıp, eğitimi de bir bilinçlenme eylemi ve süreci olarak tarif edersek, birlikte barışçıl bir şekilde yaşama bilincinin gelişmesi de değer eğitimi anlamına gelir. Bu eğitim, eğitilen bireyin “farklı” olanı “normal” olarak algılaması, farkı ve farklıyı tolere etmekten de öteye giderek, kabullenmesi, dahası onu kendi gelişim ve açılımı için bir fırsat olarak görmesi kabiliyetini kazanmasını da amaç edinmelidir.

İmparatorlukların çöküşü ve milli devletlerin ortaya çıkışı toplumlarda tek tipliliğin oluşmasını veya oluşturulmasını teşvik etmiştir. Son elli yılda ulaşım ve bilgi teknolojisinin gelişmesi, iş göçü, ekonomik ve siyasi birliktelik oluşumlarının (Avrupa Birliği gibi) kendini göstermesi toplumların tektiplilikten çeşitliliğe geçişini hızlandırdı. Bu süreçte etnik, fikir, din ve kültür farklılıkları kendini daha da etkin ifade etmeye başladı. Alman din eğitimcisi Hans-Georg Ziebertz’in dediği gibi, modern toplumdaki bu çok tipliliğin oluşması kişinin hukuki ve kültürel anlamda fiktisel çoğulculuğu kendisine yön tayin etmede ilke olarak almasını meşru kıldı. Bu da mevcut toplumda öteden beri belli öğeleri vurgulayan ahlak eğitimini, amaçlarını yeniden belirleme zorunluluğuyla karşı karşıya bıraktı (Ziebertz, 1990: 21).

Değerler bazında çoğulculuğa itirazlar da yok değildir. Bu itirazların kaynağında, öncelikle çoğulculuğun tabiatından kaynaklanan mutlak doğrunun tarifinden vazgeçilmesi ve bunun da aynı konuda birbirine zıt durumların yan yana durması sonucunu ortaya çıkaracağı düşüncesi yatmaktadır. Örneğin ahlak ile ahlak karşıtlığı, özgürlük ile sınır tanımazlık, affetmek ile kin gütmek çoğulcu yaklaşımda eşdeğer sayılabilir denilmektedir (Renschler 1999: 193). Eğer çoğulculuk çok görüşlülük anlamında anlaşılır da, birçok fikir ve değer algılamasının heterojen toplumda ifadesine fırsat verilirse, değerler kargaşasına değil de değerler icmasına (konsensüsüne) ulaştırılabilir. Bu konsensüsün oluşmasında en önemli husus ise, farklı grupların karşılıklı olarak birbirlerinin varlığını kabul edip görüşlerine saygı göstermek gibi davranış prensiplerine (değerlerine) uygun hareket etmeleridir. Neticede her toplumda her türlü çeşitliliğe rağmen ortak aklın ve ortak duygunun üzerinde uzlaşılabilen asgari değerler ve bu değerlerden beklenebilecek asgari menfaatler mutlaka vardır.

SONUÇ

Değerlerin dinamikliği eğitimin amaçlarının değişmesinde etkin rol oynar. İnsanın insan olması başlı başına bir değer olup, bu değer ona hemcinsine ve diğer varlıklara karşı hem ekolojik hem de ahlaki bir sorumluluk yüklemektedir. Bu sorumluluk bilinci, küreselleşen sorunlar ve bunların adil çözümünün ana eksenini oluşturmaktadır. Küreselleşmenin tesirleri, değerlerin oluşumunda etkin olan dinin hayat ile buluşması, kültürün oluşması, geleneğin yeniyle karşılaşması üzerinde de bariz bir şekilde kendini göstermektedir. Düşüncedeki ve yaşamdaki etkileşimin küresel medya, hizmet, ulaşım ve iletişim neticesinde hızlandığı günümüzde eğitimin, insanlar arası ilişkilere yön gösteren değerlere kayıtsız kalamayacağı muhakkaktır.

Değerlerin algılanması ve kabullenilmesi din, kültür, gelenek, günlük hayat ve şahsın ruhi ve zihni gerçekliklerinin tümünden etkilendiğinden, değerler eğitimi de çok disiplinlilik (multidizipliner) ve metodik olarak çok çeşitlilik arz etmek zordur. Değerler eğitimi sadece din ve ahlak derslerinin değil her dersin kendine özgü konusu ve amacı olmak durumundadır.

Global dünyanın en çok günlük yaşamda en önemsenen değerlerinden biri, belki de en önemlisi “başarı” değeridir. Başarının ve onun beklenen sonucu olan menfaatin ahlaki olmayan yollarla elde edilmesi küreselleşen dünyanın en önemli değer erozyonlarından birini ifade eder.

Bazı değerler üzerinde konsensüs sağlanması heterojen toplumlarda birlikte yaşama yapıcı bir katkı sunabilir. Bunun için hem “kendimizin” olarak kabul ettiğimiz hem de “diğerininki” olarak gördüğümüz değerler çok dinli ve çok kültürlü toplumlarda birlikte öğretilmesi faydalıdır.

Değerler eğitimi bireye değerleri anlama, kendine özgür ve bilinçli biçimde değer edinme, onları yaşama geçirme, gerektiğinde değerleri ve onların pratik yansımalarını eleştirebilme ve sorgulayabilme yeteneğini kazandırmaya çalışır.

Sorunları sağlıklı bir şekilde tartışma kültürünün öğretilmesi değerlerin bu sorunların sebepleri ve çözüm yolları üzerindeki etkisinin anlaşılmasına da yardımcı olacaktır.

Küreselleşen dünyada sınırları en hızlı aşan ve eğitimi de en çok etkileyen aktör medyadır. Eğlence ve medya sektörünün sunduğu kurgusal karakterler ve insanlar arası iletişimi kimliksizleştirip ilişkileri değerlerin koruduğu vicdan alanının dışına atan sanal ortamlar önemli ölçüde değer kayıplarına sebep olmaktadır. Medyanın şiddeti normalmiş gibi gösteren ve değerleri değersizleştiren etkisinin mevcudiyeti ilmi olarak ispatlanmıştır. Heterojen toplumlardaki medyanın azınlıklara karşı sorun merkezli yayın politikası bu azınlıkların olumsuz değerlerle özdeşleştirilmelerini teşvik etmektedir. “Diğerleri” olarak sunulan gruplar hakkındaki yayınların gerçeğe uygunluk ve tarafsızlık gibi yayıncılık ilkelerine (değerlerine) uygun hale getirilmesi gerekmektedir. Medyanın da bu ve benzeri olumsuz etkilerinin yine medyanın da kullanıldığı eğitimle azaltılması etkin bir metot olarak önümüzde durmaktadır.

Ferdin kişiliğinin ve kimliğinin oluşmasında etkili olan değer algılamaları ve yargıları toplumsal ve siyasi birlikteliklerin ortak kimlik kazanmalarında da rol oynar.

“Diğerininki” diye tanımlanan değerlere kulak tıkamayan değerler eğitimi küresel dünyada farklı kültürlere mensup bireylerin tüm insanlığın ortak medeniyet köklerini görmesini sağlamak açısından büyük önemi haizdir. Küresel dünyada değerler eğitim ve öğretimi aynı zamanda farklı değer algıları arasında iletişimi sağlamak olarak da görülebilir.

KAYNAKÇA

- Biesinger, Albert, 1979: *Die Begründung sittlicher Werte und Normen im Religionsunterricht*, Düsseldorf.
- Buber, Martin, 1984: *Das dialogische Prinzip*, Heidelberg.

- Çapcıoğlu, İhsan, 2008: "Küreselleşme, Kültür, Din", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 49/2, S. 153-183.
- Habermas, Jürgen, 1998: *Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats*, Frankfurt a.M.
- Hillmann, Karl-Heinz, 2009: "Wertewandel als Rahmenbedingung einer Werte-Erziehung", in: Reinhold Mokrosch/Arnim Regenbogen (Ed.), *Werte-Erziehung und Schule. Ein Handbuch für Unterrichtende*, Göttingen.
- Jaspers, Karl, 1960: *Vernunft und Existenz*, München.
- Kant, Immanuel, 1786: *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, Riga.
- Mokrosch, Reinhold, 1989: "Ethisches Lernen im Religionsunterricht angesichts der Gewissenentwicklung in Kindheit und Adoleszenz", in: Elk Franke / Reinhold Mokrosch (Ed.), *Werterziehung und Entwicklung*, Osnabrück.
- Müller-Kohlenberg, Hildegard, 1999: "Friedenserziehung und psychische Mobilmachung zur Aggression", in: Claudia Solzbacher / Christina Freitag (Hg.), *Wege zur Mündigkeit – Herausforderungen pädagogischer Professionalisierung*, Osnabrück.
- Renschler, Reinhart, 1999: "Wertepluralismus – Orientierung durch Ethik?", in: Eberhard Beckes u.a. (Hg.), *Pluralismus und Ethos der Wissenschaft. 1. Symposium des Professorenforums*, Gießen, s. 191- 197.
- Rohe, Mathias, 2006: *Perspektiven und Herausforderungen in der Integration muslimischer MitbürgerInnen in Österreich. Executive Summary*. Erlangen und Wien, in: http://www.bmi.gov.at/downloadarea/asyl_fremdenwesen/Perspektiven_Herausforderungen.pdf.
- Steger, Ulrich (ed.), 1998: *Discovering the New Pattern of Globalization. Report of the Ladenburg Kolleg "Understanding and Shaping Globalization"*, Ladenburg. 15. Shell Jugendstudie 2006 [Deutschland].
- Stöbener, Anja / Hans G.. Nützing, 2007: "Braucht Werteeziehung Religion?", Hans Jonas (Hg.), *Braucht Werteeziehung Religion?*, Göttingen.
- Winkel, Rainer, 1986: *Antinomische Pädagogik und kommunikative Didaktik. Studien zu den Widersprüchen in Erziehung und Schule*, Düsseldorf.
- Ziebertz, Hans-Georg, 1990: *Moralerziehung im Wertepluralismus. Eine empirisch-theologische Untersuchung nach moralpädagogischen Handlungskonzepten im Religionsunterricht und in der kirchlichen Jugendarbeit zu Frage der Sexualität*, Kampen / Weinheim.